

УДК 32:316.77

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.60.26>

БАЗОВІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ГРОМАДЯН¹

Антон Бадер

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Івана Банка, 3, 36003, м. Полтава, Україна*

У статті наголошено, що кожна держава незалежно від її конструкції та умов існування спирається на певний тип політичної свідомості своїх громадян та потребує формування сталого критичного мислення в більшості з них. Підкреслено, що за вказаних обставин постає актуальна проблема виявлення базових соціально-політичних умов, що надають можливість цьому процесу бути ефективним. Установлено чітку кореляцію між віддаленістю від центру сучасної світ-системи, рівнем життя населення, політичною організацією держави та наявністю чи відсутністю базових соціально-політичних умов формування критичного мислення громадян. Зазначено, що ліберально-демократичні політичні системи центру спроможні забезпечити досить високий рівень життя більшості населення. Результатом указаного є наявність базових умов формування демократичного критичного мислення на основі відсутності антагоністичних протиріч між громадянським суспільством і державою.

У статті встановлено, що основними соціально-політичними умовами формування критичного мислення політичної системи тоталітарного типу (напівпериферія) є широке застосування репресій, терору та ідеологічна обробка громадян. Виявлено, що характерною рисою авторитарної політичної системи напівпериферійних держав є суб'єктивізація політичного процесу, провідну роль відіграє пропаганда, а репресії виступають додатковою умовою формування критичного мислення. Зазначено, що у конструкціях напівпериферійних кланово-олігархічних системи відсутня можливість забезпечити як високий рівень життя більшості населення, так і дієву моноідеологічну пропаганду та силові методи впливу. Зроблено висновок, що базові умови для формування критичного мислення у подібних політичних системах взагалі відсутні. Виявлено, що аналізовані умови відсутні й в політичних системах, що сьогодні функціонують на периферії світ-економіки. Підкреслено, що наявний обсяг коштів дозволяє організувати належний рівень життя лише для нечисленної владної еліти, що призводить до перебування більшості населення за межею бідності та постійних соціально-політичних катаклізмів.

Ключові слова: світ-система, ліберально-демократична, тоталітарна, авторитарна та кланово-олігархічна політичні системи, формування критичного мислення громадян.

На сьогоднішній день цілком очевидно, що провідною метою сучасної війни виступає не захоплення національних багатств, ресурсів чи територій, а повне підпорядкування політичної системи опонента. Відповідно, основним об'єктом протистояння є колективна свідомість супротивника, а засобом реалізації – інформаційна війна. Окрім того, маніпуляції сьогодні орієнтуються на глибинні компоненти суспільної свідомості, тобто не на факти, а на психологічні механізми їх сприйняття. Цілком очевидно, що і протидія сучасній інформаційній агресії можлива за допомогою когнітивної сфери людини, розробки та впровадження технологій формування критичного мислення. По великому рахунку кожна держава незалежно від її конструкції та умов існування опирається на певний тип політичної свідомості своїх

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021.

громадян та потребує формування сталого критичного мислення в більшості з них. Тож за вказаних обставин постає актуальна наукова проблема виявлення базових соціально-політичних умов, що надають можливість цьому процесу бути ефективним.

Проблема пошуку базових соціально-політичних умов формування критичного мислення громадян взагалі не представлена в науковій літературі. Однак у процесі розкриття заявленої теми ми спирались на численні дослідження, присвячені аналізу різних видів політичних конструкцій та світової політичної системи загалом. Так, в основу авторської методології лягли роботи І. Валлерстайна [1; 2]. Заявлені позиції стосовно ліберально-демократичної політичної системи опосередковано підтверджують роботи Д. Пауелла та К. Тайна [3], С. Хантінгтона [4], О'Кейна [5] та А. Крапа [6]. Необхідний матеріал для аналізу тоталітарних та авторитарних політичних систем був знайдений у роботах П. Мак Говена [7], Д. Трейсмана [8], Д. Аджемоглу, Д. Тіччі, А. Віндігні [9], С. Вовк [10] та В. Ханстатінова [11]. Сутність та особливості функціонування кланово-олігархічних систем описали О. Бусол [12], А. Колодій [13], М. Мельник [14], О. Меженська і С. Вовк [15], О. Фісун [16] та І. Кононов [17].

З'ясування базових соціально-політичних умов формування критичного мислення громадян вимагає встановлення характерних рис та особливостей функціонування політичних систем, у межах яких цей процес повинен відбуватись. У наших розвідках застосований дещо модифікований світ-системний підхід І. Валлерстайна, який ми назвали цілісно-системним. Дослідник у своїх роботах намагався врахувати всі можливі фактори, що призвело до революції у методології пізнання. Він розглядав економічні, політичні та соціокультурні явища в комплексі з урахуванням історичної перспективи. Зазначене наповнило відомі факти новим змістом та надало можливості збагнути незрозумілі процеси [1, с. 264, 265, 271; 2, с. 190–195].

Проте концепція І. Валлерстайна не враховує повсякденність та роль особистості [18, с. 313], що ми вважаємо складовими системи та врахували у запропонованому авторському підході. На наш погляд, застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні та об'єктивні фактори, а схематично його можна подати наступним чином: повсякдення – світ-система – людина. Разом з цим, типологія політичних систем цілком засновується на світ-системному підході І. Валлерстайна. Як відомо, вказаний дослідник за весь період державноорганізованого існування людства виявив дві історичні системи: світ-імперію та світ-економіку. Зрозуміло, що ми розв'язуватимемо поставлену в роботі проблему лише стосовно сучасної світ-системи.

Логіка функціонування світ-економіки заснована на ринковому обміні, об'єднаних економічних ланцюгах виробництва, що існують незалежно від політичних кордонів, а акумульований прибуток розподіляється нерівномірно на користь центру. Важливо також урахувати, що механізми цієї світ-системи провокують становлення гегемона з числа провідних країн центру. Описана конструкція спричинила появу різних видів політичних систем залежно від місця (центр, напівпериферія, периферія) держави в ній. У більшості країн центру поступово сформувались політичні системи, засновані на ліберально-демократичних принципах. На думку І. Валлерстайна, ліберальна держава із загальним виборчим правом та ідеєю «загального добробуту», як основу політичної культури й певного типу критичного мислення, з'явилась саме задля підтримки внутрішньої стабільності подібних країн [2, с. 444]. Забезпечував можливість появи та функціонування подібних політичних систем перерозподіл капіталу з периферії.

Слід додати, що сучасна світ-система почала зароджуватись в середині XVII ст. й спочатку визрівала у феодально-абсолютистських монархіях. Згодом виявилась принципова

невідповідність соціально-економічних відносин політичному укладу, і почався процес розпаду внутрішніх інституціональних структур, які визначали довготривалу траєкторію попередньої світ-системи. Цей процес характеризується І. Валлерстайном як певний період переходу, дослідник уявляє його не як лінію, а як цілу смугу часу [2, с. 444]. У межах названого періоду в країнах, що згодом стануть центром світ-економіки, фактично відбувався процес пошуку та апробації політичних систем, конструкція яких відповідала б новим реаліям. Зазначене призвело до докорінної перебудови соціально-політичних відносин та, відповідно, політичної свідомості й культури в процесі так званих буржуазних революцій.

Отже, поступово, через революції, громадянські війни, державні перевороти та реформи, країни центру сконструювали ліберально-демократичну політичну систему, у межах якої підтримка механізму держави та, відповідно, певний тип критичного мислення, формується на основі досить високого рівня життя більшості населення. Процес пошуку та теоретичного обґрунтування нової моделі організації суспільства демонструє творчість Й. Фіхте. Мислитель пропонує концепт «замкненої торгової держави», що є, по суті, правовою, оскільки це надає можливості громадянам вести торгівлю між собою та створює баланс, необхідний для соціальної справедливості. К. Сен-Сімон уважав, що досягти стабільності можна за умови рівності та справедливості, установлені в межах парламентської діяльності потужної політичної партії, що об'єднує широкі прошарки пригнобленого населення [19, с. 129–130].

Досить цікавим є досвід становлення ліберально-демократичної політичної системи, відповідної політичної свідомості, культури та критичного мислення в США. Громадянська війна та постконфліктне врегулювання ситуації остаточно сформували конструкцію політичної системи цієї країни. С. Вовк щодо цього зазначає: «Унаслідок стабілізації оновленої держави постала американська державність після громадянської війни. Стара федеративна держава, де центральний уряд майже не втручався в життя пересічних громадян, поступилася місцем централізованої моделі держави, яка вводить нові податки, призиває людей до армії, розширює юрисдикцію федеративних судів, створює систему національних банків, і навіть, перше державне агентство соціального забезпечення» [10, с. 237].

Певну дискусію викликала форма територіального укладу. Так, четвертий американський президент Дж. Медісон уважав, що малі за територією республіки приречені на руйнацію, оскільки в них кількість середнього класу, який є запорукою стабільності, недостатня. А. де Токвіль у трактаті «Про демократію в Америці», навпаки, зазначав, що великі за територією країни повинні бути об'єднаними єдиним інтересом, а федеративний державний устрій провокує громадянську війну [20].

На наш погляд, це не має жодного практичного значення так само, як і інші нюанси конструкції політичних систем. Ми вважаємо, що США змогли побудувати дієве ліберально-демократичне правління, тому що паралельно здійснили транзит до центру світ-економіки, забезпечили досить високий рівень життя більшості населення та відповідні базові умови формування критичного мислення. Так, М. Дюверже, аналізуючи партійні системи, указує на те, що під час громадянських війн у США та Уругваї були створені подібні дво-партійні системи [21]. Як відомо, США функціонує стабільно, а в Уругваї, який знаходиться в напівпериферійній зоні, періодично переживає часи деструкції, економічного колапсу та диктатури.

Слід констатувати, що ліберально-демократичні політичні системи країн центру є досить ефективними та стабільними конструкціями. Ще раз підкреслимо, що це, насамперед, зумовлено спроможністю забезпечити досить високий рівень життя для більшості своїх громадян. Результатом описаної ситуації є відсутність антагоністичних протиріч між

громадянським суспільством і державою та, як наслідок, наявністю базових умов для формування демократичного критичного мислення. Стабільність демократичних держав центру доводять численні дослідження. Зокрема, аналіз переворотів середини ХХ – початку ХХІ ст., проведений Д. Пауеллом та К. Тайном свідчить, що тільки 19,9 % з них відбулись у державах з демократичним режимом правління (у напівпериферії) [3].

Заявлена взаємозалежність економічної ефективності, рівня життя населення, як базових умов формування демократичного критичного мислення та політичної стабільності опосередковано доведена багатьма дослідженнями. Так, С. Ліпсет зазначав, що економічна ефективність влади здатна стабілізувати систему навіть за умови недостатньої легітимності. Політичну стабільність загалом автор визначає двома взаємодоповнюючими компонентами: легітимністю та економічною ефективністю [22]. До подібних висновків приходять і А. Крап [6]. Д. Лондрегана та К. Пуул, проаналізувавши функціонування політичних системи 121 країни протягом 1950–1982 рр., установили, що причини політичної нестабільності та навіть державних переворотів безпосередньо залежать від рівня доходів громадян і трапляються, як правило, у бідних країнах [23]. На цю взаємозалежність звертає увагу й С. Хантінгтон в одній із своїх численних робіт. Дослідник зазначає, що: «Перевороти частіше відбувалися за умов погіршення економічних умов, ніж у роки зростання доходів» [4, с. 9–24]. О'Кейн зазначає: «Переворот – не романтична подія, а радикальна відповідь на нестабільну й часто безвихідну економічну ситуацію» [5].

Отже, для країн, що знаходяться в ядрі світ-економіки, характерними є ліберально-демократичні політичні системи. Конструкція останніх може відрізнятись. У центрі сучасної світ-системи існують президентські, парламентські, змішані республіки та конституційні монархії з унітарними та федеративними територіальними укладами. Однак, країни цієї зони ефективно функціонують попри відмінності в їхніх політичних системах, а також етнічну та релігійну поляризацію. Із зазначеного стає очевидним, що основою стабільності та базовою умовою формування демократичного критичного мислення громадян є не конструктивні особливості, а економічні можливості, обумовлені перебуванням цих країн у центрі світ-економіки. Саме за таких умов можливе фінансово стійке існування ліберальної держави з реальним виборчим правом та реалізованою ідеєю «загального добробуту» для середнього класу.

Основою функціонування політичної системи тоталітарного типу, що найбільш поширена в напівпериферійній зоні, є жорсткий поліцейський контроль над населенням, повна руйнація громадянського суспільства, ідеологічна обробка та застосування репресій й терору [24, с. 91]. Зокрема, С. Вовк указує на те, що за тоталітарної системи «державна повністю ідентифікує себе з суспільством, позбавляючи його соціальних функцій, саморегуляції та саморозвитку. У таких державах відсутній політичний плюралізм, а основними методами управління суспільством стають терор, примус, насильство та репресії. Тактика державного терору спрямована на створення атмосфери страху, придушення будь-яких проявів політичної опозиції та встановлення тотального контролю над суспільством» [10, с. 252].

У тоталітарних системах, незалежно від їх конструктивних відмінностей репресій і терору безконтрольно застосовуються проти власного народу задля забезпечення повного підкорення населення та формування ідеологічно обґрунтованого критичного мислення. Окрім того, характерною рисою таких режимів, що посилює зазначений ефект, є активне залучення громадян до карально-репресивної діяльності. У суспільстві культивуються доноси, створюються добровольчі народні дружини, групи боротьби з «ворогами народу», крадіями та спекулянтами. Це створює ілюзію існування громадянського суспільства,

посилює атмосферу страху, та й робить населення співучасниками репресивної системи [24, с. 91–93]. Отже, маємо можливість обґрунтовано припустити, що базовими соціально-політичними умовами формування критичного мислення у тоталітарних політичних системах, є широке застосування репресій й терору та ідеологічно обробка громадян.

Характерною рисою авторитарної політичної системи, притаманної як напівпериферійним, так і периферійним державам сучасної світ-економіки, є суб'єктивізація політичного процесу, що «...змушує лідерів задля легітимізації влади демонструвати рішучість, упевненість та відданість ідеологічним принципам». Унаслідок ідеологізації політики відбувається штучне перебільшення значущості запропонованих ними футурологічних проєктів, спрямованих на подолання кризи та побудову держави за моделлю, що вважається досконалою і найоптимальнішою. У цьому процесі одну із провідних ролей відіграє формування заідеологізованого критичного мислення у більшості громадян [11, с. 100].

Підкреслимо, що авторитарний режим сприймається як легітимний, оскільки влада активно використовує пропаганду, національні та патріотичні ідеї, а також апелює до суспільних цінностей і традицій. Основний акцент робиться на формуванні позитивного іміджу лідера, створенні образу зовнішнього та внутрішнього ворога, а також на демонстрації досягнень держави. За таких умов репресії виступають другорядною соціально-політичною умовою формування критичного мислення, застосовуються вибірково, переважно для придушення політичної опозиції або нейтралізації потенційних загроз інакомислення. На перший план за авторитарної системи виходить пропаганда. Так, більшість громадян рішення авторитарного лідера реально сприймаються як здійснення сподівань та надій, його політика демонструє прагнення досягти могутності держави, розширення її території, а також обов'язково передбачає боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами [11, с. 100].

Виходячи із наших попередніх розвідок [24; 25] та наявних сьогодні напрацювань, зазначені вище тези є для нас очевидними. Однак, ми свідомі того, що заявлені положення потребують детального розкриття проблеми застосування репресій й терору як інструменту формування критичного мислення у не демократичних політичних системах. Аналіз на заявлену тему ми реалізуємо у межах окремої статті.

Розповсюдженими у напівпериферійній зоні є також і кланово-олігархічні політичні системи з так званою фасадною демократією. Основна логіка їхньої появи пов'язана з обмеженістю економічного ресурсу в напівпериферії. Ці обставини провокують декілька варіантів розвитку подій. 1. Стабілізація ситуації за допомогою неекономічних методів, запровадивши політичну систему тоталітарного або авторитарного типу з відповідними базовими умовами формування критичного мислення. 2. У межах авторитарного правління модернізувати економіку, перемістити країну ближче до центру світ-економіки, обмежити «апетити» владної еліти та, на основі мінімально необхідного рівня життя населення, отримати базові умови формування демократичного критичного мислення та впровадити відповідну політичну конструкцію. 3. Стабілізувати державу за рахунок кланово-олігархічного правління, заснованого на розподілі матеріальних благ серед осіб, які його підтримують.

Механізми функціонування кланово-олігархічної системи під різними назвами вивчала значна кількість дослідників. Зокрема, О. Бусол [12], А. Колодій [13], М. Мельник [14], О. Меженська і С. Вовк [15, с. 75–78], П. Олещук [26], В. Циганов [27] та ін. На наш погляд, найбільш детально та оригінально цю проблему розглянуто О. Фісуном [16] та І. Кононовим [17].

Основою політичних конструкцій подібного типу є концентрація більшості вироблених матеріальних благ у руках політико-економічних груп та перерозподіл їх частини

серед осіб, які підтримують функціонування системи. Підтримка-перерозподіл здійснюється за допомогою мережі, названої О. Фісуном клієнтально-патронажною (КПМ) [16, с. 194]. Для більшості громадян пропонуються фасадна демократія та надія на високий матеріальний рівень життя в майбутньому. Відповідно, базові умови для формування критичного мислення у подібних політичних конструкціях взагалі відсутні. Описані політичні системи не мають можливості ані забезпечити високий життєвий рівень більшості населення, ані дієву моноідеологічну пропаганду, ані силові методи впливу у вигляді широкого застосування репресій й терору [25, с. 157].

Базові умови формування критичного мислення відсутні й у політичних системах, що сьогодні функціонують на периферії світ-економіки. Вони є найбільш нестабільними, оскільки ресурси акумулюються в центрі, з віддаленістю від якого зменшується їх залишок. Відповідно, наявний об'єм коштів дозволяє організувати належний рівень життя лише для нечисленної владної еліти. Така ситуація призводить до перебування більшості населення за межею бідності, постійних соціально-політичних катаклізмів та заміни правителів й еліт.

Загалом, периферійні політичні системи характеризуються різними формами нестабільних режимів авторитарного змісту. Зазначені тези підтверджуються численними дослідженнями, що виявили неефективність демократичних реформ у країнах периферійної зони. Зокрема звітом Центру вивчення економіки африканських країн Оксфордського університету «Пастка перевороту: Чому Африка має так багато переворотів» [28], а також роботами П. Мак Говена [7], Д. Трейсмана [8], Д. Аджемоглу, Д. Тіччі, А. Віндігні [9]. У всіх цих дослідженнях економічний фактор вважається основною причиною здійснення державного перевороту в країнах аналізованого регіону. Прикладом зазначеного є також постійні недемократичні зміни влади в Парагваї та Гондурасі. Зокрема, в останньому з 1825 р. до 1950 р. (125 років) влада переходила в такий спосіб 115 разів [29, с. 4–5].

Найбільш нестабільним регіоном периферії світ-економіки є Африка, в якій у постколоніальний період відбулась численна кількість громадянських війн. Зокрема, у Чаді, Нікарагуа, Лівії, Ефіопії, Конго, Нігерії, Анголі, Лівії, Уганді, Сомалі, Судані, Руанді, Бурунді, Гвінеї-Бісау, Камеруні, Мозамбіку, Намібії, Алжирі [30, с. 173, 319; 31, с. 123, 167]. Для аналізованого регіону характерним також є різні форми недемократичних політичних режимів [32, с. 115]. Їх можна звести до трьох груп: військові, напіввійськові та олігархічно-авторитарні [30, с. 320, 321]. Однак жоден з них не є ефективним у більш-менш довготривалій перспективі, оскільки фінансова обмеженість та низький рівень життя населення провокують дестабілізацію, яка посилюється етнічно-релігійними протиріччями.

Таким чином, проведений аналіз виявив чітку кореляцію між віддаленістю від центру сучасної світ-системи, рівнем життя населення, політичною організацією держави та наявністю чи відсутністю базових соціально-політичних умов формування критичного мислення громадян. Так, ліберально-демократичні політичні системи центру спроможні забезпечити досить високий рівень життя більшості населення. Результатом зазначеного є наявність базових умов формування демократичного критичного мислення на основі відсутності антагоністичних протиріч між громадянським суспільством і державою. Базовими соціально-політичними умовами формування критичного мислення політичної системи тоталітарного типу (напівпериферія) є широке застосування репресій, терору та ідеологічна обробка громадян. Характерною рисою авторитарної політичної системи напівпериферійних держав, є суб'єктивізація політичного процесу. Провідну роль тут відіграє пропаганда, а репресії виступають додатковою соціально-політичною умовою формування критичного мислення.

У напівпериферійній зоні розповсюдженими є кланово-олігархічні політичні системи з так званою «фасадною демократією». У конструкціях подібного типу відсутня можливість забезпечити як високий рівень життя більшості населення, так і дієву моноідеологічну пропаганду та силові методи впливу. Відповідно, базові умови для формування критичного мислення у подібних політичних системах взагалі відсутні. Аналізовані умови відсутні й в політичних системах, що сьогодні функціонують на периферії світ-економіки. Наявний обсяг коштів дозволяє організувати належний рівень життя лише для нечисленної владної еліти, що призводить до перебування більшості населення за межею бідності та постійних соціально-політичних катаклізмів. На наш погляд, результати здобуті у представлений розвідці є надзвичайно цінними для подальшої розробки технології формування критичного мислення громадян.

Список використаної літератури

1. Wallerstein I. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge : Polity Press, 1991. 280 p.
2. Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. New York : The New Press, 2000. 471 p.
3. Powell J. M., Thyne C. L. Global instances of coups from 1950 to 2010 : a new dataset. *J. Peace Res.* 2011. Vol. 48. № 2. P. 249–259.
4. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Київ : Наш формат, 2020. 448 с.
5. O’Kane R. H. T. A probabilistic approach to the causes of coups d’etat *Br. J. Polit. Sci.* 1981. Vol. 11. № 3. P. 287–308.
6. Крап А. Сутність політичної стабільності: індикатори та функції. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2006. Вип. 18. С. 118–124.
7. McGowan P., Johnson T. H. African military coups d’etat and underdevelopment : a quantitative historical analysis. *J. Mod. Afr. Stud.* 1984. Vol. 22. № 4. P. 633–667.
8. Treisman D. Income, democracy, and leader turnover. *Am. J. Pol. Sci.* 2015. Vol. 59. № 4. P. 927–942.
9. Acemoglu D., Ticchi D., Vindigni A. A Theory of military dictatorships. Institute for the Study of Labor., 2008. URL : <https://economics.mit.edu/sites/default/files/publications/a%20theory%20of%20military%20dictatorships.pdf>. (date of access: 28.05.2025).
10. Вовк С. О. Громадянські війни : генеза, сутність, наслідки. Старобільськ : Гельветика, 2017. 304 с.
11. Ханстатинів В. О. Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2011. № 6. С. 96–103.
12. Бусол О. Ю. Олігархізація політичної влади в Україні як одна із специфічних форм організованої злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25/26 (2/3). С. 46–54.
13. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2012. Вип. 1. С. 129–139.
14. Мельник М. І. Корупція-корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ : Юрид. думка, 2004. 400 с.
15. Меженська О. В., Вовк С. О. Державний переворот : насильницький спосіб перетворення влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.
16. Фісун О. Демократія, неопатримоніалізм та глобальні трансформації. Харків : Константа, 2006. 352 с.

17. Кононов І. Ф. Регіональні авто- та гетеростереотипи Донбасу і Галичини : їх значення в проєктах націєбудівництва в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Вип. 20. С. 133–142.
18. Wallerstein I. World-System Analysis / Giddens A. and J.H. Turner (eds.). *Social Theory Today*. Cambridge : Polity Press, 1987. P. 309–324.
19. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз : монографія / А. В. Бадер – Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. – 320 с.
20. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. URL : <http://litopys.org.ua/tocq/toc.htm> (дата звернення: 20.05.2025).
21. Duverger M. *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. London : Methuen, 1964. 439 p.
22. Короткий оксфордський політичний словник / ред. : І. Маклін, А. Макмілан. 2 вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
23. Кравченко В. Ю. Теорія «Справедливої війни» для ХХІ століття. *Грані : наук.-теорет. і гром. політ. альманах*. 2011. № 3. С. 162–166.
24. Бадер А. В. Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 9. С. 89–94.
25. Бадер, А. В. Силкові структури в реалізації внутрішнього збройного насилля: репресії та терор у практиці функціонування політичних систем. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. (43), 146–157.
26. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях до перетворення на колонію. URL : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/>. (дата звернення: 15.05.2025).
27. Циганов В. Демократія на продаж, або Політична корупція у дії. *Українські діалоги : журн. міждисциплінар. дискусій з питань стратегії розвитку України. Пілотний номер*. 2015. Листопад–грудень. С. 50–53.
28. Collier P. Hoeffler A. Coup traps : why does Africa have so many coups d'Etat? URL : <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:49097086-8505-4eb2-8174-314ce1aa3ebb/files/m2b281be998f3d803abc8b39ed3dca1ec> (date of access: 21.05.2025).
29. Fein H. Accounting for Genocide after 1945 : Theories and Some Findings. *International Journal on Group Rights*. 1993. Vol. 1. P. 1–79.
30. Вовк С. О. Громадянська війна як засіб зміни вектора політичного процесу : дис ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2018. 441 с.
31. Биструхін Г. С., Веденєєв Д. В. Війна у кам'яних джунглях : міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005) : монографія. Київ : Генеза, 2006. 512 с.
32. Vovk S. Civil war as illegitimate model to change state power. *Evropský politický právní diskurz*. 2016. Svazek 3. Vydání 1. S. 113–117.

BASIC SOCIO-POLITICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION CITIZEN'S CRITICAL THINKING

Anton Bader

SU "Lugansk Taras Shevchenko National University"
Ivan Bank str., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article emphasizes that each state, regardless of its structure and conditions of existence, relies on a certain type of political consciousness of its citizens and requires the formation of sustainable critical thinking in the majority of them. It is emphasized that under the specified circumstances, the urgent

problem of identifying the basic socio-political conditions that enable this process to be effective arises. A clear correlation is established between the distance from the center of the modern world-system, the standard of living of the population, the political organization of the state and the presence or absence of basic socio-political conditions for the formation of critical thinking of citizens. It is noted that liberal-democratic political systems of the center are able to ensure a fairly high standard of living for the majority of the population. The result of the above is the presence of basic conditions for the formation of democratic critical thinking based on the absence of antagonistic contradictions between civil society and the state. The article establishes that the main socio-political conditions for the formation of critical thinking of a totalitarian-type political system (semi-periphery) are the widespread use of repression, terror and ideological processing of citizens. It is revealed that a characteristic feature of the authoritarian political system of semi-peripheral states is the subjectification of the political process, propaganda plays a leading role, and repression acts as an additional condition for the formation of critical thinking. It is noted that in the constructions of semi-peripheral clan-oligarchic systems there is no possibility to ensure both a high standard of living for the majority of the population and effective mono-ideological propaganda and forceful methods of influence. It is concluded that the basic conditions for the formation of critical thinking in such political systems are completely absent. It is revealed that the analyzed conditions are also absent in political systems that today function on the periphery of the world economy. It is emphasized that the available amount of funds allows organizing an adequate standard of living only for a small power elite, which leads to the majority of the population being below the poverty line and constant socio-political cataclysms.

Key words: world-system, liberal-democratic, totalitarian, authoritarian and clan-oligarchic political systems, formation of critical thinking of citizens.